

ADATOK AZ ÚRIHÍMZÉSEK TÖRTÉNETÉHEZ

A szakirodalomból már tudhatjuk, hogy a magyar hímezőművészet első ránk maradt emlékei a koronázási palást és a miseruhák, pluviálék voltak. Bár kazuláink között is rengeteg az igazán szép darab, mégis európai színvonalra a 17–18. századi hímezőművészetünk emelkedett, amikor a királyi udvarokból és hímezőműhelyekből e díszítésmód a nemesi, kismemesi és később a polgári udvarokra is áterjedt.

E korszak hímezőművészetét a 19. századi műszóval *úrihímezés*nek nevezzük. E hímezések kialakulása a 16. századra esett és – amint a megnevezése is sejteti – úri igényeket elégített ki: az udvari élet ceremóniáit emelő díszabroszként, jegykendőként, a mennyezetes ágyakat takaró szuperlátként, díszes lepedőhímként, párnahajként vagy szószéktakaróként, úrasztali terítőként, az úrvacsora osztásakor használt serleg- és tányértakaróként – tehát úri vagy egyházi funkcióval – használták.

E hímezéseket a 16. században még jórészt csak főúri körökben használták, hiszen a színpompás selyemszálakat, az arany- és ezüstszálakat csak távolról jövő, keleti vagy nyugati kereskedőktől lehetett beszerezni. A hímezésminták is távoli tájakról származtak: Palotay Gertrúd komoly tanulmányában kielemezi azt, hogy a főúri udvarokban külön bulya¹ szolgálókat tartottak, akik a divatos török hímezéseket készítették. De nem csak azok a hímezésminták terjedtek, amelyeket a bulya szolgálók ismertek: a török bégek asszonyaitól is bőségesen igényelték úrasszonyaink a megbecsült török hímezésmintákat.²

A terjedő, népszerűsödő, színekben pompázó és gyönyörű, egyszerű ornamentikájú úrihímezések a 17. század folyamán már rendkívül nagy számban készültek, és az egész magyar nyelvterületen elterjedtek. A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében ötven darab 17–19. századi úrihímezés van, melyeknek életkorát csak hozzávetőlegesen tudjuk felbecsülni. A szakirodalombeli következtelenségek készítettek arra, hogy a levéltári forrásokból próbáljuk megtudni: melyik század milyen hímezéseket,

¹ 'török szolgálók'

² Palotay 1940.

motívumokat használt, milyen népeknek volt szerepük a hímzések kialakításában stb.

A. AZ ÚRIHÍMZÉSEK KIALAKULÁSA

Az úrihímzésekre irányuló keleti és nyugati hatást majdnem minden kutató kihangsúlyozta, viszont elég következtelenül elemezték ezt. A legkomolyabb tanulmányok Palotay Gertrúd és Szabó T. Attila tollából származtak, ők a török és a szlovák kézimunkák hatását elemezték³. Többen foglalkoztak a reneszánsz hatással is⁴.

Ha következetesen átnézzük a levéltári forrásokat, a következő népeket emlegetik a hímzéseinket részletesen vagy futólagosan felsoroló leltárak, testamentumok, vizitációs jegyzőkönyvek és perefernum levelek.

1539-ben *rác munkát* említenek⁵. 1595-ben Károlyi Kata hozománya többször is jelöli a *spanyol varrású* lepedőket, párnahajakat⁶. Úgy tűnik, a spanyol hatás jóval jelentősebb volt, mint amekkora teret eddig szántak neki a szakirodalomban. A 17. század végéig majdnem mindenik hozománylevélben szerepelnek a spanyol varrású lepedők, párnahajak. A leírások nem adják meg ezeknek a hímzéseknek a pontos ismertetőjegyeit. Radvánszky adatai közt igen gyakori a hozzájuk társuló *aranyos* vagy *arany szállal varrott* jelzője, de a Biálisok illyefalvi összeírása alapján készítettek egyszínű veres, két színű (veres és kék) fejtőből és sokszínű selyemfonálból is spanyol varrású kézimunkát⁷. Valószínű, hogy több fajta kézimunkát jelölhetett ez a jelző, mivel az arab hímzések jelentős része is éppen Spanyolországban keresztül hatott, és az Orbai széki vizitációs jegyzőkönyvek megemlékeznek a mór abroszokról is a 18. század folyamán⁸.

A legtöbb említésnél kiviláglik, hogy a *spanyol hím* elsősorban öltéstípus jelöl, de valószínű, hogy a spanyol hímzőművészet nem csak technikai gazdagodást, hanem anyag- és motívumbővülést is hozott a magyar hímzőskultúrába. Sajnos, spanyol szakkönyvek és eredeti tárgyak hiányában lehetetlen vállalkozás lenne a konkrét hatás feltárása.

A *török hímzések*re szintén rengeteg adatunk van, ezeknek jelentős ré-

³ Palotay 1940.

⁴ Balogh 1967, 150–159.; V. Ember 1981, 13.; Vona 1976, 145–164.

⁵ Radvánszky 1986.

⁶ Radvánszky 1986, 29.

⁷ S. N. Lvt., F. 28/217, 6–11.

⁸ O. E. Lvt., II/6, 15.

szét Palotay Gertrúd feldolgozta. Nem csoda egyébként, hogy elsősorban ezeket értelmezték vidékünkön, mivel a levéltári adatok bizonyossága szerint a magyar nyelvterület keleti peremvidékén ez a hatás jóval erőteljesebb volt, mint a belső-magyarországi részeken. Radvánszky báró könyvében a legelső adat 1595-ből származik⁹, de Erdélyben már ennél korábban, 1576-ban megemlítik. Ekkor a „*feyre walo Roytos kezkenyeo keres kereol waroth tereok warrassal*” van díszítve és arannyal van töltve¹⁰. A 17. század közepén divatjuk még élő vidékünkön, hiszen a brassói, kolozsvári kereskedelmi utak folyamatosan áramlanak be a török árusok tiritarka portékáikkal. Palotay tanulmánya gazdagon szemlélteti a magyar hímzésekbe átszárma-zott török motívumokat, keleties kompozíciós módokat, a minták vándorlá-sát megszervező leveleket, így fölöslegesnek tartjuk ezeknek további ismer-tetését. A 18. század legelején felleltározott Biális javak közt már alig szere-pelnek, ellentétben a spanyol hímzésekkel, amelyekből csak ez család szá-mos példányt őrzött¹¹.

A 17. század első felében főleg a belső-magyarországi területeken emle-getik a *lengyel varrások*at és a *lengyel patyolatot*. Ezt a hatást egyáltalán nem vizsgálták eddig a kutatók.

1595-ben, 1602-ben említi Radvánszky a *gallos lepedőket*. Szabó T. Attila úgy véli, hogy ezek egy anyagfajtát jelölnek¹². Ennek ellenére valószínű, hogy ez az anyag a franciáktól kerülhetett a magyarok közé, mivel a gallus volt ebben az időben még a franciák megnevezése Magyarországon. A franciák és magyarok hímzőkapcsolatait már valamelyest kutatta a szakiroda-lom, tudunk arról, hogy egy Étienne l' Hongre nevű hímzőmester dolgozott Franciaországban¹³. Figyelembe véve, hogy vallon telepések elég szép számmal érkeztek Magyarország területére, a viszonthatás lehetőségét sem lehet teljesen kizárni.

1630-ból, 1670-ből említenek *olasz varrást* is forrásaink. Az itáliai hatás természetesen korábban kezdődött, mindannyian tudunk Mátyás király olasz kapcsolatairól, a Budán felállított, olasz munkásokkal működő majoli-kagyártó műhelyről stb. A korai hatást jelöli az 1595-ös *olasz korsós* motívumjelölés is¹⁴.

⁹ Radvánszky 1986, 29.

¹⁰ Szabó T. 1982, 809.

¹¹ S. N. Lvt., 28/217, 6–11.

¹² Szabó T. 1984, 512.

¹³ V. Ember 1981, 11.

¹⁴ Radvánszky 1986, 29.

A 18. századtól kezdve a *tót hímzések* kezdenek erőteljesen teret hódítani; mivel e szlovák kézimunkák divatját két kitűnő tanulmány ismerteti, így fölösleges alaposabban elemezni e hatást¹⁵.

Szintén 18. századi elterjedésű a „*Bécsi hímzés*” is. A Biálisok 1708-as összeírásában¹⁶ és a Wass család levéltárában található leírások alapján egyaránt¹⁷ arany és ezüstszállal varrták ezt. Mindkét ismert esetben mente díszítésmódjáról van szó. A német népek hímzőművészete valószínű, hogy nem csak Bécsen keresztül hatott a magyarságra, néhány német népi hímzés kompozíciójában és motívumaiban elképesztően hasonlít a magyar úrihímzésekre.

B. AZ ÚRIHÍMZÉSEK TECHNIKÁJÁNAK ÉVSZÁZADAI

Levéltári forrásaink néhol technikai leírásokba bonyolódnak. Egyes esetekben talán a technikátörténet is segítségünkre siethet a pontos datálásban.

Igen korán, már az első levéltári említésekben megnevezik a *rekehímzést*. A recét finom anyaga miatt ritkán lehetett selyemszállal vagy szkófiummal tölteni, legtöbbször a kis lyukakat közönséges fehér cérnával töltötték ki. Talán ezzel magyarázható, hogy Károlyi Kata 1595-ös hozományában a rekehímzésnél semmilyen színmegjelölés nem szerepel, míg a más hímzéseknél alaposan kihangsúlyozza a használt selyemszálak tónusát¹⁸. A 17. század folyamán egyre gyakrabban jelzik a források a városok környékén megtelepedő fejtőfestők működését. A viszonylag vékony, rekehímzéshez is kiválóan alkalmas színpompás fejtők fokozatosan megszínezik az addig egyszínű hímzéstípust, így Thurzó Zsuzsa hozománylevelében már *vörös recés* kézimunkát jegyeznek fel¹⁹. A 17. század második felében a karmasin szín selyemmel és arannyal varrott, a kék selyemmel töltött és a sárga rece is egyre gyakoribb²⁰. A rekehímzés technikájából adódóan kedvezett a geometrikusabb minták elterjedésének, így a *csillagos, rózsás, Ábrahám és Izsá-*

¹⁵ Palotay 1947.; Szabó T. 1957, 555–565.

¹⁶ S. N. Lvt., F. 28/217, 6–11.

¹⁷ Szabó T. 1982, 601.

¹⁸ Radvánszky 1986, 29.

¹⁹ Radvánszky i. h.

²⁰ Radvánszky i. h.

kos motívumú hímzések valószínűleg ebben a technikában alakultak ki és váltak elterjedtekké később a szálszámolós hímzéseken.

A fehér hímzések szintén igen korai megjelenésűek, az első hímzésleírások közt már jelen vannak. A fehér hímzések közt elterjedt volt a szálvonásos-vagdaldásos és a szabadrajzú hímzés egyaránt. Egyike e tipikusan magyarnak tekinthető technikáknak, amelyek évszázadokon keresztül közkedtek maradtak.

Az írás után varrott hímzések valószínűleg kissé későbbi keletkezésűek, mint a szálszámolósak, bár ez a levéltári forrásokból nem mutatható ki. Ezek közt rendkívül változatos öltéstípusok éltek. Ma már sejtelmünk sincsen, milyen lehetett a *kamuka hím*, *kazuļ varrás*, *spanyol öltés*, pedig valamikor nagyon gyakoriak voltak ezek az öltéstípusok. Az is ugyanolyan rejtély, hogy az írás után (tehát szabadrajzú) hímzések pontosan hogyan alakulhattak ki, de az tény, hogy írás utáni hím megnevezés alatt csak viszonylag későn, 1657-től kezdve kezdenek feltűnedezni.

Szintén valamely technikai megoldás lehetett az *árnyékvarrás*. Ezt 1630 körül emlegetik többször a források, utána teljesen eltűnik a leltárakból.

Vagy a *tűfestéses technikát*, vagy pedig a *perzsaöltést* jelölheti Divék-Ujfalu si Zsuzsa 1671-es kelengyeösszeírása, amelyben tűzött varrású ágyterítőt emlegetnek²¹.

C. AZ ÚRIHÍMZÉSEK MOTÍVUMKÉSZLETÉNEK ALAKULÁSA

A 16. század végi úrihímzések motívumkincsének egyik leggazdagabb leírását a Károlyi Kata 1595-ös hozománylevelében találjuk. A díszlepedők részletes felsorolásából megállapíthatjuk, hogy ekkorra már kialakult a magyar hímzőművészetnek az egyik, a későbbiek folyamán is alkalmazott szerkesztési elve, vagyis az, hogy a motívumoknak nem engednek szabad folyást, hanem két oldalról apróbb mintasorral (*mesterkével*) lehatárolt díszítősíkra zárják. A kétfelől mesterkével lezárt kézimunkák közt találunk rózsás hímű, csillagos mintájú és metéléses példányokat is. A rózsás, csillagos minták későbbben a szálszámolós (keresztzemes) kézimunkák leggyakrabban használt motívumai lettek, gyanítható, hogy ezek már ekkor szálszámolós kézimunkák voltak. Balogh Jolán tanulmányaiban kielemezte, hogy a csillagos motívumok közül egyesek olasz mintakönyvekből kerültek át a magyar hímzészészetbe. A 16–17. századi csillagos és rózsás hímzések-

²¹ Radvánszky 1986.

nek az alapanyaga még jórészt vörös fonal vagy fejtő. A vörös alapszínű, csillagos vagy rózsás hímzések nagy körutat jártak be, ma is Erdély szerte a legnépszerűbb népi hímzések. Ma már kevesen, és inkább csak a kutatók látnak reneszánsz maradványokat bennük.

Hasonlóan reneszánsz motívumkészlete van a Károlyi Kata recehímzések lepedőinek is: találunk köztük *pomagránátos, szőlős, olaskorsós, kígyós* és sokfajta *virágmintásakat*; az *emberábrázolásokból* a legkedveltebb az Ábrahám és Izsák történetét feldolgozó volt²². Motívumtörténeti szempontból különösen érdekesek azok az 1633-as leírások, amelyben Szabó Jakabné marosvásárhelyi kézimunkáit ismertetik: „*Zabo Jacabne igen szep skophiosmos kezkenoet uarra Abruginak az madarak(na)k megh az labokis Aranj es ezvst fonal uolt*”. Ugyanez az asszony ugyanebben az esztendőben „*kett kezkenöt adot Zabo Jacabne Abruginak, egik Pellicanos aranias, az másik bötös feketes, ez uolt rea varua: Bucziumat veszem mar az én szeretömtől, Nem külömben ugi mint egy ellensegemtől*”.²³

1637-es veres gyapot fonalas *szarvasos derekalj-csupot* említenek²⁴.

A 16–17. században tehát már roppant sok motívummal dolgoztak a varróasszonyok. Külön érdekesség, hogy ekkor már elterjedt volt a szarvas- és madárábrázolás, és a virághímeknek széles skáláját alkalmazták. A motívumok elhelyezéséről kevés feljegyzést találunk, de ebből a kevésből úgy tűnik, hogy igazán kedvelt volt a sarkos elrendezés: tehát a négy nagyobb virág a terítő négy sarkába foglalt helyet.

D. AZ ÚRIHÍMZÉSEK SZÍNVLÁGÁNAK FEJLŐDÉSE

A magyar hímzőművészetnek évszázadonként más és más színhasználata alakult ki. A legbiztosabb összehasonlítási alap természetesen az, ha az évszamos példányokat lehetőségünk van megvizsgálni. Ennél kevésbé jobb módszer, de indulásképpen talán alkalmazható, ha a levéltári leírásokból próbáljuk kiolvasni a századok színhasználatát.

A legtöbb kézimunka egy vagy két színű volt, ezek mellett természetesen majdnem mindig arany- vagy ezüstszálat használtak. A *fémszálakat* (*Szko-fiumot*) hosszú időn keresztül külföldi kereskedőktől szereztek be, csak a Rákócziak korában telepítettek be Sárospatakra fémszállhúzó munkásokat.

²² Radvánszky 1986, 29.

²³ Szabó T. 1982, 583., 820.

²⁴ Szabó T. 1978, 150.

Ezért a korai darabokon még mértékkel alkalmazzák a drága szkófiomot, inkább szívesebben keverik *selyemszálakkal*.

Magyarország legrégebb, évszámmal ellátott úrasztali terítőjét a ragályi eklézsia szolgáltatta, ezen az 1548-as terítőn *borvörös, kék, barna és halványárga* színek vannak²⁵.

Erdélyben a leírások szerint a 16. században főleg a *fehérhímzések* divatoztak, ezt gyakran vegyítették *arany- vagy ezüstszállal*²⁶. A 17. században ezek mellett már sokszor emlegetik a selyemszálát, sajnos, legtöbb esetben a színt nem pontosítják. A fehér szín mellett a 17. századi darabok leírásában gyakran megjelenik a *vörös szín*. A 17. században megjelölik a leírások a *kék, égszínkék* selyemszálakat. Ebben a században igen gyakori a kék és vörös együttes alkalmazása (íme, nem véletlen, hogy az erdélyi népi kézimunkák többsége vörös, kék vagy a két szín együttes használatát mutatja). 1627-ben kék selymes szkófiomos főköttőt²⁷ említenek, ez Erdélyben az egyik első írásos adat a kék szín használatára.

A levéltári adatok szerint a selyemfonalak kiszíneződésének, a sok színű selyemfonal alkalmazásának a 17. század végén jön be a valódi divatja. 1682-ben „*minden fele színű selyemmel uaratott*” ágas mintákat említenek a leírások²⁸, 1686-ban „*buja vaszonra varott arany ezüst tecci s kek seljemmel varrot*” inget jegyeznek fel.²⁹ 1736-ban már a szivárvány minden színében pompáznak az úrihímzések: Kolozsváron egy vánkósról jegyzik fel, hogy „*az Csupja veress, kek, fekete, hamu szín, baracz virag szín selyemmel es ezüst, arany fonallal varrott, noha viseltes*”³⁰, 1748-ban Vargyasról *citromszínezüstös* keszkenőről tudunk.³¹ 1737-ben Háromszékre Felvinczi Krisztina *testszín, meggyzín, violaszín, sárga, zöld és égszínkék* színekkel hímzett jakvakat hoz.³²

A levéltári adatok úgy sejtetik, hogy Erdélyben a zöld színű selymek a 17. század végén kezdenek feltűnedezni.

Ez is azt sejteti, hogy a ragyogó arany- és ezüstszálak dominanciájával egyszerre a sokszínű selyemszálak is barokk hatás következtében terjedhettek el Erdélyben.

²⁵ Takács 1983, 26.

²⁶ Szabó T. 1978, 1188.

²⁷ Szabó T. 1982, 596.

²⁸ Szabó T. 1975, 117.

²⁹ Szabó T. 1975, 1093.

³⁰ Szabó T. 1978, 228.

³¹ Szabó T. 1982, 594.

³² S. N. Lvt., F. 27, 41-es ics., 44.

A levéltári forrásoknak rendkívül fontos szerepük van az eltűnt és eltűnőfélben lévő népi értékek megismerésében.

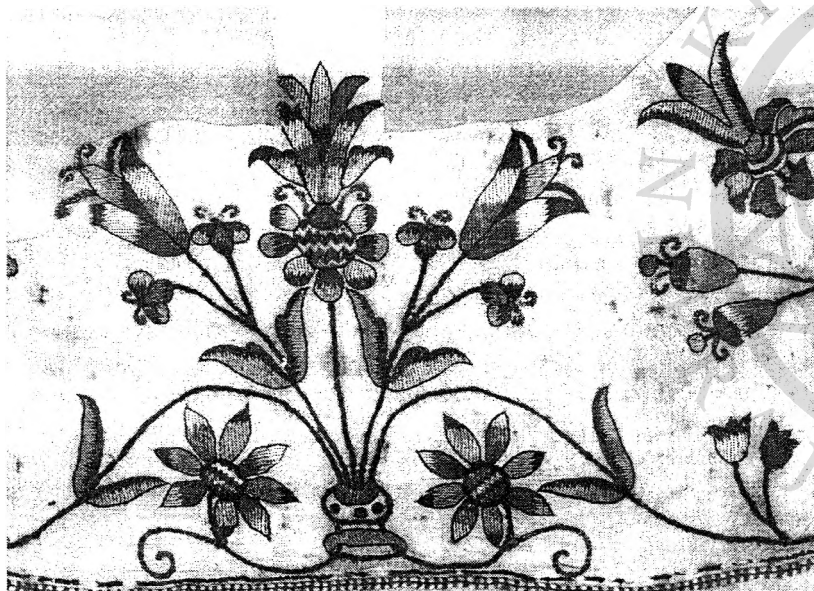
Ez a dolgozat talán akkor lehet igazán hatásos, ha a datált úrihímzésekkel együtt vizsgáljuk.

RÖVIDÍTÉSEK

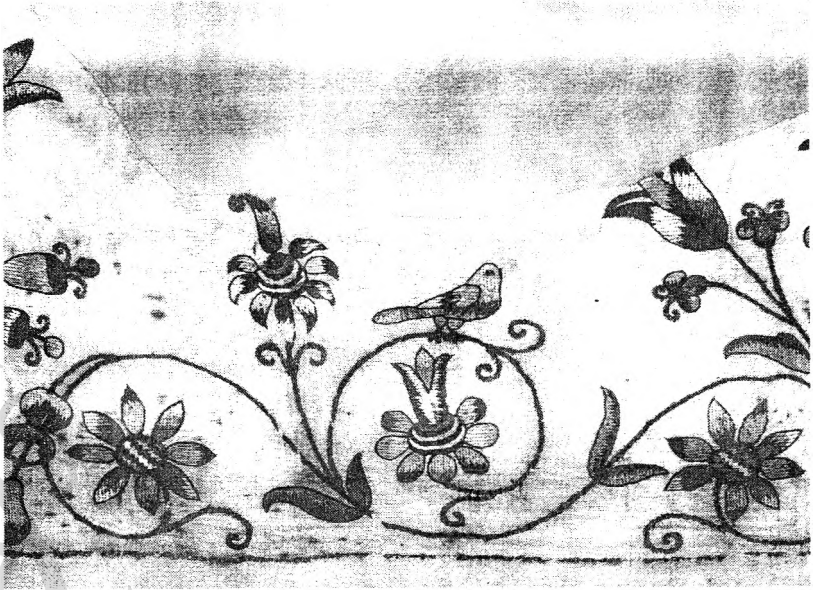
S. N. Lvt. – Sepsiszentgyörgyi Nemzeti Múzeum

O. E. Lvt. – Orbai Széki Egyházi Levéltár

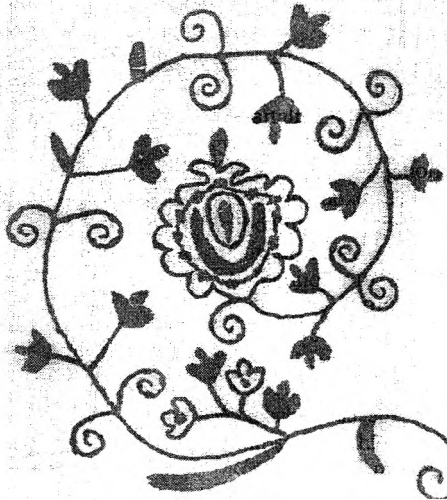
FÜGGELÉK

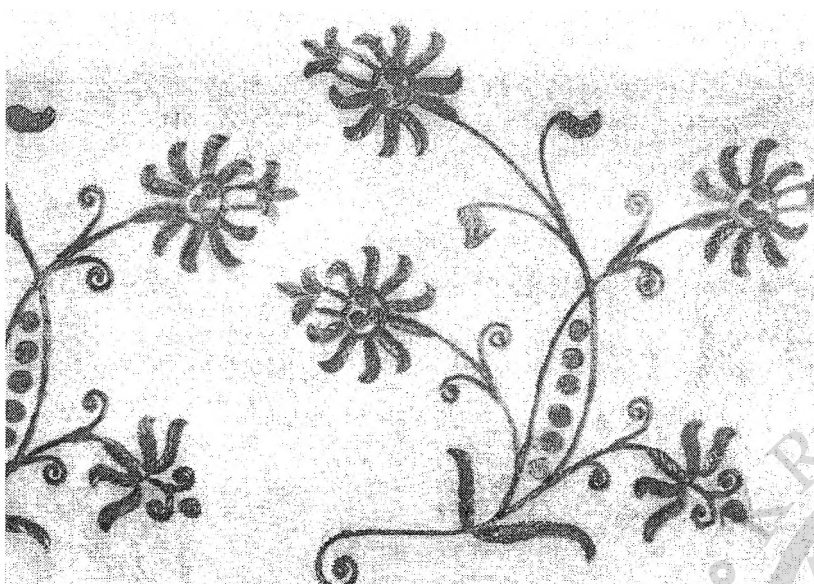
Szilágysági úrihímzés, XVII. század vége; Székely Nemzeti Múzeum, lelt. sz. T13

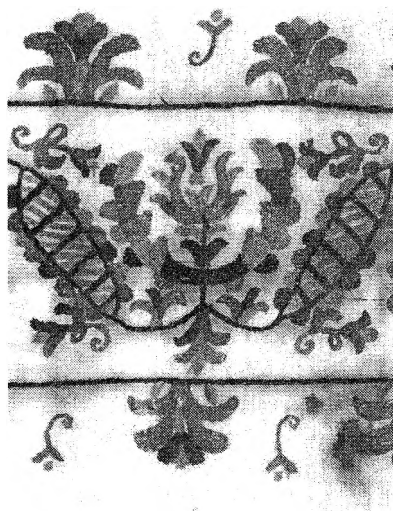
Szilágysági úríhímzés, XVII. század vége; Székely Nemzeti Múzeum, lelt. sz. T13

Imecsfalváról származó úríhímzés, XVIII. század; Székely Nemzeti Múzeum, lelt. sz. T16

Bardócról előkerült XVIII. századi úrihímzés; Székely Nemzeti Múzeum, lelt. sz. T21

Erdélyi úrihímzés, XVIII. század vége; Székely Nemzeti Múzeum, lelt. sz. T41

IRODALOM

BALOGH Jolán

1967 A népművészet és a történeti stílusok. In. *Néprajzi Értesítő*
XLIX.73–165.

PALOTAY Gertrúd

1940 *Oszmán–török elemek a magyar hímzésben*. Budapest

1941 Régi erdélyi hímzsminta rajzok. In. *Erdélyi Tudományos Füzetek*.
Kolozsvár

1942 Újabb adalékok Árva Bethlen Kata fonalas munkáinak ismereté-
hez. *Erdélyi Múzeum* XLVII. évf. 2. sz. 258–261.

1946 Újabb adalékok Árva Bethlen Kata fonalas munkáinak ismereté-
hez. *Erdélyi Múzeum* LI. évf. 1–4. sz. 47–54.

é. n. *A miskolci református egyház régi hímzései*. Sopron

1947 Tót hímzés, tót csipke a XVIII. századi Erdélyben. *Erdélyi Tudomá-
nyos Intézet Füzetei*. Kolozsvár

RADVÁNSZKY Béla

1986 *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. Budapest

SZABÓ T. Attila

1975 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár I*. Bukarest

1978 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II*. Bukarest

1982 *Erdélyi Magyar Szótörténeti tár III*. Bukarest

1984 *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár IV*. Bukarest

TAKÁCS Béla

1983 *Református templomaink úrasztali terítői*. Budapest

TAPAY-SZABÓ Gabriella

1941 *Magyar úri hímzés*. Budapest

V. EMBER Mária

1981 *Úrihímzés*. Budapest

VONA Mária

1976 Olaszkorsós minta egy magyar úrihímzésen. *Folia Historica* IV.
140–149.